

Zoek de verbanden! Sociaal kapitaal als basis voor sociaal beleid

Joke van der Zwaard

Individualisering is een kapstok waaraan veel cultuurpessimistische kwalificaties van de moderne samenleving worden opgehangen. Die kapstok is in Nederland zwaar beladen, want optimisme over het samenlevingsklimaat in ons land is taboe. De door links en rechts gedeelde politiek correcte visie van dit moment is dat Nederland dreigt uiteen te vallen in sociaal gescheiden bevolkingsgroepen en/of versplintert in calculerende en ontevreden consumentisten.

Fysiek schijnt Nederland warmer te worden, sociaal wordt vooral verkoeling waargenomen. Vanwege die opwarming zijn op den duur hogere dijken nodig, maar om het tij van de verkillung te keren is de burgerzin uit het dressoir gehaald, worden straatbezems en gele petjes uitgedeeld en dure woningen in arme wijken neergezet. Omdat er geen grote aansprekende verhalen en instituties meer zijn waaraan een nieuwe sociale samenhang kan worden opgehangen, is de hoop gevestigd op kleinschalige, informele sociale verbanden als (interventie)basis voor de ontwikkeling van aangename omgangsvormen, nieuwe gemeenschapsgevoelens en actief burgerschap. De zoektocht naar deze ‘ongekende aanknopingspunten’ voor sociaal beleid blijft echter veelal steken in inventarisaties van organisaties die tot de ‘civil society’ worden gerekend, het erkende en officieel geregistreerde vrijwilligerswerk.

Pogingen van professionals om informele sociale netwerken in kaart te brengen zijn ‘halfslachtig’, zo is in een onderzoeksverslag van de wijkaanpak in 24 grote en middelgrote steden te lezen: ‘Men kijkt te snel en te oppervlakkig. Wijkaanpakkers en bestuurders laten zich tamelijk snel ontmoedigen. Men concludeert al snel: de mensen zijn moeilijk in beeld te krijgen, ze willen niet, ze haken snel af.’ Het komt er meestal op neer dat professionals zich in buurtnetwerken bundelen en dat bewoners zich daarbij kunnen aansluiten als zij voldoende zijn verambtelijk of geprotoprofessionaliseerd. Deze magere resultaten van ‘wijkgericht’ en ‘vraaggericht’ werken bevestigen bestuurders, professionals en journalisten in hun ideeën over de onbereikbare groepen, de onverschilligheid en verharding in onze moderne samenleving en de heersende cultuur van afzijdigheid; en zo is de cirkel rond.

Om deze pessimistische spiraal te doorbreken zou volgens mij afgestapt moeten worden van de gedachte tegenstelling tussen aan de ene kant individualisering,

individualisme, afstand houden en eigenbelang nastreven en aan de andere kant contacten, sociale betrokkenheid, vertrouwen en verantwoordelijkheidsgevoel. Daarnaast zou de fixatie op plaatsgebonden ‘gemeenschappen’ en de strenge, elitaire criteria voor ‘burgerschapsinitiatieven’ losgelaten moeten worden. Om een completer beeld te krijgen van de sterktes en zwaktes van het sociale weefsel van de hedendaagse Nederlandse samenleving zou men ook rond moeten kijken in een minder gerationaliseerd en geprofessionaliseerd veld van sociale relaties: de informele netwerken die mensen helpen rond te komen en vooruit te komen en prettig samen te wonen. Het begrip sociaal kapitaal is daar een geschikt zoek- en analyse-instrument voor.

Productieve waarde van sociale contacten

De term sociaal kapitaal is de laatste tachtig jaar een aantal keren uitgevonden om, behalve op economisch, fysiek en cultureel of menselijk kapitaal, de aandacht ook te vestigen op de specifieke productieve waarde van sociale contacten. Het begrip staat voor de sociale netwerken van mensen, de hoeveelheid en kwaliteit van de hulpbronnen die door middel van deze contacten beschikbaar (kunnen) komen en het vermogen van mensen om uit hun contacten individuele of collectieve voordelen te halen.

Een veel onderzocht individueel voordeel is de verbeterde toegang tot de arbeidsmarkt. Zoals bekend komen de meeste mensen via via aan een baan, maar niet iedereen beschikt over een daarvoor even geschikt sociaal netwerk. Voor het vinden van een baan is het beter om veel mensen uit verschillende kringen een beetje te kennen dan een paar sociaal nabije personen heel goed. Dat heet *the strength of weak ties*. Men moet die vage contacten echter wel kunnen en durven aanboren. Zolang een werkzoekende niet in staat is om het contact met zijn maatschappelijk succesvolle burens verder te brengen dan een haastige groet op straat, vormen zij geen onderdeel van zijn sociaal kapitaal.

Voorbeeld van een collectief voordeel van sociaal kapitaal zijn bewonersgroepen die met elkaar de vaardigheden, kennis en contacten in huis hebben om professionals en politici goed tegenspel te leveren, ofwel kritische consumenten te zijn. Of de bewoners van een straat die allemaal een beetje letten op het wel en wee van de kinderen buiten en daarmee een sociaal en pedagogisch klimaat creëren waarvan zowel kinderen als volwassenen profijt hebben. De samenwerking en de onderlinge dienstenuitwisseling versterken de sociale netwerken, het vertrouwen in elkaar en de medemens in het algemeen.

Sociaal kapitaal staat niet op iemands bankrekening en zit niet als kennis in zijn of haar hoofd, het zit in de mensen die iemand of een groep kent. Investerings in het sociale netwerk blijven altijd nodig, anders krimpt dit kapitaal in.

Bovenstaande beschrijving van sociaal kapitaal is een collage van de verschillende definities van de theoretische kopstukken op dit gebied: Bourdieu, Portes, Coleman en Putnam. In het eerste deel van dit essay maak ik kritisch gebruik van hun werk om deelbegrippen te ontwikkelen waarmee sociale verbanden in de Nederlandse samenleving van nu in beeld kunnen worden gebracht. Daarna zal ik deze manier van kijken en denken illustreren met empirische beschrijvingen van informele sociale netwerken op een aantal levensdomeinen. Aan het eind kom ik terug op de cultuurpessimistische discussie over het sociale klimaat in Nederland en benoem ik kenmerken van een optimistischere en pragmatischere insteek van lokaal sociaal beleid.

WAT IS SOCIAAL KAPITAAL?

Sociaal kapitaal heeft een functionele en een morele betekenis. De functionele, instrumentele kant van sociaal kapitaal zit in de hulpbronnen die mensen aan elkaar kunnen leveren of voor elkaar kunnen zijn. De morele betekenis zit in het onderlinge vertrouwen, de wederzijdse verplichtingen en de sociale betrokkenheid die deze interacties en transacties veronderstellen én versterken.

In het werk van Portes en met name Bourdieu ligt de nadruk op de functionele kant en sociale mobiliteit: bijvoorbeeld de noodzaak om naast diploma's kruiwagencontacten in 'hogere' kringen te hebben (Bourdieu) en de praktische hulp die mensen uit de eigen immigrantengemeenschap krijgen om rond te komen en vooruit te komen (Portes).

In het werk van Coleman en met name Putnam ligt de nadruk op de morele kant van sociaal kapitaal en op sociale cohesie: bijvoorbeeld het onderwijsondersteunende effect van hechte banden tussen ouders in een buurt (Coleman) en de solidariteit en gedragscontrole binnen hechte homogene gemeenschappen (Putnam).

In Nederlandse studies over etnisch ondernemerschap en de functie van sociale netwerken van illegalen, bijstandsgerechtigden en nieuwkomers wordt vaak aan Portes gerefereerd. In beschouwingen over sociale cohesie, de wijk, vrijwilligerswerk, maatschappelijke participatie en etnische zelforganisaties valt onherroepelijk de naam Putnam.

Ouderwets gemeenschapsideaal

Vooral de Amerikaan Putnam biedt voer voor cultuurpessimisten met zijn gesomber over het eindeloze tv-kijken, het verval van het gezin, de groei van de stad en het verdwijnen van het traditionele verenigingsleven. Zijn boek *Bowling Alone : The collapse and revival of American community* leest na de theoretische inleiding als een politiek pamflet waarin de conclusie bij voorbaat vaststaat: door de individualisering zijn traditionele lokale gemeenschapsbanden verloren gegaan en daar is niets substantieels voor in de plaats gekomen. Hij diskwalificeert de sociale verbanden van deze tijd als afstandelijk, vrijblijvend en te veel op het eigen belang gericht; of hij ziet ze niet, zoals de bloeiende jeugdvoetbalcompetitie die naast de inkrimpende bowlingcompetitie in zijn land is ontstaan.

Putnam heeft heimwee naar de jaren vijftig, de tijd van ‘de actieve generatie’ die nog door de oorlog gevormd werd tot patriottisme, verantwoordelijkheidsbesef, nationale eenheid, zelfopoffering en solidariteit. De tijd dat mensen zich nog aangesproken voelden door de uitspraak: ‘*Ask not what your country can do for you, ask what you can do for your country.*’ (J.F. Kennedy 1961, vgl. J.P. Balkenende 2003). Daar hoeft je volgens Putnam bij de babyboomers niet meer mee aan te komen, zeker niet bij de hoogopgeleide vrouwen die vroeger een onevenredig groot aandeel hadden in het buurtleven, maar het nu te druk hebben met hun baan en carrière. Zowel Coleman als Putnam zien vrouwen het liefst veel in en om het huis bezig; aan de maatschappelijke en politieke achtergrond van de veranderde (sekse)verhoudingen en gedragingen van mensen besteden ze weinig aandacht.

Putnam mist de ons-kent-ons-wijken, de hechte (etnisch-)homogene gemeenschappen waar minder blauw op straat nodig is omdat mensen met elkaar bepaalde gedragsnormen handhaven. De wijken waar mensen na twintig jaar nog als nieuwkomer worden beschouwd, zoals Florida, een van zijn Amerikaanse critici, opmerkt. De wijken waar, om het maar eens anders te zeggen, volwassen bewoners moeite hebben om rotjongens van een andere etnische groep als gewone rotjongens te zien, waardoor er geen relatie totstandkomt en er van gedragshandhaving weinig terecht komt.

Putnam is niet blind voor de intolerantie, voor uitsluitingsmechanismen en vijandigheid van hechte gemeenschappen tegenover nieuwkomers, buitenstaanders en andere afwijkende types en onbekende vreemdelingen. Aan het eind van zijn boek vraagt hij zich af of we beter een homogene wijk met veel onderling verkeer kunnen hebben dan een heterogene wijk met weinig sociaal verkeer. Volgens Putnam is dat een dilemma.

Maar als je niet vastzit aan zijn ouderwetse gemeenschapsideaal is het niet zo moeilijk om daaraan te ontsnappen. Hij draagt daar zelf materiaal voor aan. Als illustratie van zijn

stelling dat sociaal kapitaal mensen in staat stelt om hun collectieve problemen makkelijker op te lossen, geeft hij het ook voor Nederland herkenbare voorbeeld van een schoolkeuze probleem.

Een wit echtpaar wil vanwege hun principes hun kind het liefst naar een gewone, gekleurde buurtschool sturen, maar ze aarzelen omdat ze twijfelen aan de kwaliteit van de school. De oplossing is dat zij hun burens bewerken om hetzelfde te doen en samen een clubje vormen dat zich met de school gaat bemoeien. In de VS betekent dat sponsors zoeken om de meest elementaire zaken aan te schaffen. In Nederland gaat zo'n clubje ouders met de directeur en de juf praten over de sociale en educatieve opvang van hun kinderen.

Voor zo'n initiatief is het niet nodig dat de verschillende ouders per se (vertrouwde en betrouwbare) burens van elkaar zijn. Het is net zo goed mogelijk dat deze ouders elkaar voornamelijk kennen als haastige ophaalouders van een crèche. Zij zijn geen onderdeel van een wijkgemeenschap, maar een door Putnam veel lager gewaardeerde functiegerichte zelfhulpgroep. Ze vormen een club mensen met een paar gemeenschappelijke, pedagogische en maatschappelijke idealen en het praktisch eigenbelang om zo weinig mogelijk tijd kwijt te zijn aan het dagelijkse halen en brengen van hun kinderen van en naar de school.

Tactische verwantschappen

Het vormen van zo'n clubje past bij wat de Franse filosoof De Certeau 'tactieken van het dagelijkse leven' noemt: eigen manieren van doen binnen de (beperkte) mogelijkheden die de bestaande orde en omstandigheden bieden. Organisaties die erop uit zijn het systeem (het stadsbestuur, het onderwijs, het sociale klimaat in een wijk) te veranderen hebben strategieën, veelal vastgelegd in beleidsplannen en politieke programma's. Tactieken zijn gebruiksmannen, het handelen van mensen en clubjes die 'van de nood een deugd maken' of 'er het beste van maken' onder het motto 'wie niet sterk is, moet slim zijn'.

Doorredenerend op deze gedachte zou je zo'n ouderclubje een *tactische verwantschap* kunnen noemen. Die hoeft niet altijd mooie pedagogische doelen te hebben, het kan ook om een skatergroep gaan die zich op de trappen van een bankgebouw een sport- en ontmoetingsplek heeft toegeëigend. Of een los-vaste groep laagopgeleide Marokkaanse vrouwen met een zelf samengesteld, vrijblijvend recreatief-educatief weekprogramma, verspreid over verschillende buurthuizen en verenigingslokalen in een paar aangrenzende wijken.

Tactieken, in de betekenis die De Certeau eraan geeft, zijn echter nooit alleen praktisch en functioneel. Het zijn manieren van doen die ook worden bepaald en gekleurd

door een bepaalde stijl, smaak, levenswijze, identiteit (niet te zwaar opgevat), manier van in het leven staan, zaken oplossen en tegen de bestaande orde aankijken.

Een skater is meer dan een jongen die toevallig behendig is met een plank op wieltes; hij is met die andere jongens met laagkruisbroeken onderdeel van een bepaalde jongerensubcultuur. Het oudergroepje is een subculturele selectie van Nederlandse ouders met jonge kinderen, omdat ze als wit gezin met hoogopgeleide ouders in een gekleurde wijk wonen en hun kinderen naar een buurtcrèche brengen. Het Marokkaanse vrouwengroepje deelt met elkaar een uithuizig maar weinig ambitieus thuisvrouwenbestaan.

Die jongens, die ouders en die vrouwen hebben en voelen een onderlinge verwantschap. Ze hebben een verwantschap omdat ze iets samen doen met een bepaald doel; dat is de functionele kant. Daarnaast voelen ze zich op bepaalde punten van hun levenswijze met elkaar verwant. Vaak herkennen ze elkaar aan opvallende of subtiele uiterlijke kenmerken: kleding, opmaak, accessoires, taal of gedrag, zoals het gebruik van de fiets als vervoermiddel naar de crèche. Dat is de morele, vertrouwenwekkende en gedragsnormatieve kant van de verwantschap.

De sociale infrastructuur van, onder andere, een wijk bestaat uit een wirwar van tactische verwantschappen die wel en niet de grenzen doorsnijden van etnische groepen, opleidingsniveaugroepen, leeftijdsgroepen en andere sociale eenheden, én van de wijk zelf. Tactische verwantschappen hebben meestal niet zo'n zwaar gedragsnormatief effect als de verbanden van een ons-kent-ons-wijk, maar ze maken een wijk wel toegankelijker en opener dan de hechte wijkgemeenschap waardoor het vroeger zo veilig en gezellig was, maar niet voor iedereen, ook vroeger niet.

Samenbindend en overbruggend kapitaal

'Hechte gemeenschappen' hebben naast lossere en heterogenere verbanden nog wel een belangrijke functie. Zoals Duyvendak ooit onderscheid maakte tussen de specie en het cement van de samenleving, zo maakt Putnam onderscheid tussen samenbindend en overbruggend kapitaal. Een wijk, stad of land is gebaat bij de aanwezigheid van beide types kapitaal.

Gesloten sociale netwerken hebben meer samenbindend (*bonding*) sociaal kapitaal. De interacties tussen mensen zijn intern gericht, naar de handhaving van een exclusieve identiteit en een homogene groep. Men helpt elkaar over en weer, komt voor elkaar op en corrigeert elkaar via directe sociale controle en roddel. De interne groepsloyaliteit en 'geparticulariseerd vertrouwen' gaat vaak gepaard met afstand, wantrouwen en soms vijandigheid naar buiten.

Samenbindend kapitaal is een belangrijke bron van mantelzorg en ondersteuning van zelfredzaamheid. Het biedt minima en nieuwkomers het broodnodig informele vangnet. Deze hulp heeft behalve praktisch nut ook emotionele en morele betekenis. Mensen hebben daardoor minder het gevoel er helemaal alleen voor te staan en individueel verantwoordelijk te zijn voor hun positie en de oplossing van hun noden en behoeften. Samenbindend kapitaal mobiliseert bij gemarginaliseerde groepen en minderheidsgroepen bovendien energie, geld en middelen voor emancipatie in eigen kring. Zoals in het nabije verleden talloze vrouwen voor hun emancipatie en ontwikkeling via de moedermavo van de vrouwenbeweging geprofiteerd hebben, maken nu andere vrouwen gebruik van de educatieve tussenstapjes die immigranten(vrouwen)organisaties organiseren.

Overbruggend (*bridging*) sociaal kapitaal is naar buiten gericht en stimuleert mensen om sociale grenzen te overschrijden en daardoor te profiteren van informatie, kennis en andere soorten hulpbronnen uit een bredere kring. Het kan mensen helpen om materieel vooruit te komen en hun leefwereld te verbreden, maar ook om zich te bevrijden van knellende, traditionele sociale verbanden en beperkende sociale controle. De aanwezigheid van overbruggend kapitaal zorgt voor verbindingen tussen groepen en gemeenschappen en ‘gegeneraliseerd vertrouwen’.

De term ‘overbruggend’ is niet helemaal gelukkig gekozen. Het roept het beeld op van een samenleving die bestaat uit losse eilandjes die al of niet door een stelsel van bruggen met elkaar verbonden zijn; een beeld dat in beleidsnota’s van gekleurde heterogene wijken vaak wordt gebruikt, vooral om het veronderstelde ontbreken van brugverbindingen tussen sociale en etnische groepen mensen aan te duiden. Dat beeld klopt echter alleen als aangenomen wordt dat mensen maar één (groeps)identiteit hebben en dat is zelden het geval.

Feitelijk behoren mensen tot verschillende gemeenschappen en groepen. Ze zijn bijvoorbeeld Antilliaanse Nederlander, ex-bewoonster van Willemstad Curacao, vrouw, familielid, moeder van twee basisschoolleerlingen en deelneemster van een oudergroep op die school, cursist op een ROC-opleiding, lid van de pinkstergemeente, bewoonster van de Millinxbuurt in Rotterdam, lid van een zomercarnavalsvereniging en deelneemster van een spaargroep. Of Nederlander, man, hbo-student, afkomstig uit Bergen op Zoom waar hij in de carnavalsperiode in zijn oude dweilorkest meeblaast, werknemer/collega in een horecabedrijf, bewoner van de wijk Het Oude Noorden in Rotterdam, trompettist in een salsaband en sinds een tournee/vakantiereis in Midden-Amerika regelmatig bezoeker van internetnieuws groepen over indianen.

De sociale cohesie in een wijk of in de samenleving wordt dus niet gevormd door bruggen tussen aparte groepen, maar door allerlei dwarsverbanden tussen elkaar deels overlappende groepen op basis van wel en niet vrij gekozen activiteiten en identificaties van individuen. Het sociale weefsel van een wijk met veel vrij gekozen verwantschappen en dwarsverbanden is misschien wel sterker en duurzamer dan het sociale verband van een wijk, dat aan elkaar hangt van oude tradities en sentimenten en ondoordringbare groepsgrenzen.

NEGATIEVE KANTEN VAN SOCIAAL KAPITAAL

Sociaal kapitaal staat niet alleen voor al het goede en mooie tussen mensen; er kleven ook negatieve kanten aan de onderlinge hulp, de sociale controle en het vertrouwen binnen losse en hechte sociale netwerken. In de literatuur is daar het nodige over terug te vinden. Zo wijst Bourdieu op de betekenis van sociaal kapitaal voor het instandhouden van groepsgrenzen en groepsprivileges van de maatschappelijke elite.

Portes ziet geen fundamentele tegenstelling tussen individuele strevingen en collectieve belangen, maar signaleert wel spanningen. Die spanningen hangen samen met de verschillende motieven van mensen om anderen te helpen, de zogenoemde bronnen van sociaal kapitaal. Portes onderscheidt er vier.

Allereerst altruïstische motieven om te schenken en te steunen, gebaseerd op in de opvoeding meegekregen morele principes en waarden van sociaal verantwoordelijkheidsbesef. Zulk gedrag kan voor andere individuen of voor een groep of gemeenschap een bron van hulp en een voorbeeld zijn. Daaraan gelieerd, maar beperkter, is begrensde solidariteit: iemand voelt zich verbonden met een bepaalde groep of wordt geraakt door een bepaald probleem. Dat kan groepsgebonden solidariteit zijn op basis van gemeenschappelijke ervaringen van uitbuiting, onrecht of uitsluiting. Het derde motief is gebaseerd op wederkerigheid van transacties: iets geven in de verwachting ooit iets terug te krijgen, of uit plichtsbesef vanwege eerder ontvangen hulp. Het vierde noemt Portes 'afdwingbaar vertrouwen'. Dan doet men iets goeds in de hoop daar binnen een bepaalde gemeenschap een goede naam mee op te bouwen, of een slechte naam te vermijden.

Door deze uitsplitsing zijn de negatieve kanten van sociaal kapitaal beter aanwijsbaar. Zo ontstaat er meer oog voor het feit dat de groepsgebonden solidariteit anderen kan uitsluiten van toegang tot hulpbronnen. Zoals de *old boys networks* die elkaar aan dik betaalde commissariaten en bestuursfuncties helpen en dat legitimeren met een beroep op fictieve 'internationale concurrentieverhoudingen'. Of bewoners van benedenhuizen in compact

gebouwde wijken die het binnenterrein van hun huizenblok ontoegankelijk maken voor de kinderen van de bovenwoningen of naburige straten.

Overvragen

Een andere negatieve kant van sociaal kapitaal is het overvragen van mensen. Soms doen familie, vriendenkring of gemeenschap zo'n groot beroep op mensen met veel of specifieke hulpbronnen, dat ze belemmerd worden in hun eigen ontwikkeling. Portes geeft het voorbeeld van immigranten-ondernemers die zakelijk slecht vooruitkomen omdat ze zich gedwongen voelen incompetent familieleden of landgenoten aan een baan te helpen. Een vergelijkbaar voorbeeld is de druk van financiële hulpvragen van familie in het land van herkomst aan immigranten die zelf moeite hebben met rondkomen. Er ontstaan sowieso vaker spanningen en conflicten over financiële uitwisselingen als iedereen slecht bij kas zit. Mensen kunnen dan hun verplichtingen niet nakomen en doen noodgedwongen een te groot beroep op elkaar.

Een ander type ongunstig bijeffect van deze *moral economy of kin* komt naar voren uit verhalen van oudste dochters van Turkse en Marokkaanse 'gastarbeiders' over hun dagtaak als onbetaalde, informele sociaal werker van de buurt. Zij deden van jongs af aan voor hun ouders allerlei hand- en spandiensten: meegaan naar de dokter, formulieren invullen, naar het ziekenfonds en de huisbaas bellen et cetera. Ze doen dat later eveneens voor een kring van nieuwkomers-buurvrouwen en -schoonzussen en worden vervolgens vanwege hun sociale netwerk en sociale vaardigheden door de school en het buurthuis als vrijwilliger geworven. Door de vele hulpvragen komen ze er te weinig aan toe om zich te oriënteren op hun eigen ontwikkeling, bijvoorbeeld om hun onafgemaakte opleiding af te maken.

Een stap verder dan overvragen is misbruik maken van het onderlinge vertrouwen binnen een bepaalde gemeenschap. Een voorbeeld dat in de krant kwam, is de malafide beleggingsmaatschappij die een flink aantal christelijk-gereformeerde gezinnen in financiële problemen bracht. Zo kwam ik in mijn onderzoek meermalen 'verzekeringsagenten' tegen die hun landgenoten/nieuwkomers dure en soms overbodige aanvullende begrafenisverzekeringen aansmeren voor vervoer naar de laatste rustplaats in het land van herkomst.

Beperkende sociale controle

Ongewenste en beperkende sociale controle kan ook een negatief bijeffect van (samenbindend) sociaal kapitaal zijn: de druk om zich te conformeren of aan te passen, om 'gewoon' te blijven en dus ambities en aspiraties naar beneden bij te stellen. 'Ik ben bang dat

ze vinden dat ik het te hoog in mijn bol krijg', zeggen, met name Nederlandse, laagopgeleide vrouwen die op latere leeftijd een (bescheiden) onderwijsinhaalmanoeuvre willen maken.

Een vergelijkbaar verschijnsel speelt in jongerengroepen met een antischoolse tegencultuur. Een van de verhuisredenen van ouders is de angst dat hun kind, meestal zoon, in de puberleeftijd de 'verkeerde' vrienden krijgt waardoor hij zijn huiswerk gaat verwaarlozen of, nog erger, aan de drugs gaat en 'het verkeerde pad' opgaat. Ik heb dat vaker gehoord van allochtone ouders dan van autochtone ouders, en dat is goed verklaarbaar.

Als de sociaal-economische mobiliteit van een groep geblokkeerd wordt door discriminatie en andere externe uitsluitingsfactoren, kan een groepssolidariteit ontstaan waarbinnen individuele sociale stijging afgekeurd en afgeremd wordt. In zo'n groep is veel sociaal kapitaal aanwezig dat nuttig is voor het dagelijkse rondkomen, maar het (op legale wijze) vooruitkomen blokkeert. Ook voor een hechte wijkgemeenschap is het niet eenvoudig om zo'n groep te corrigeren, want die groep functioneert zelf ook als een hechte gemeenschap. Roddels in de wijk zijn geen effectief sanctiemiddel, integendeel, het kan binnen de groep iemands reputatie als harde jongen zelfs vergroten. Afhakers, jongens die besluiten om zich meer met schoolzaken bezig te houden, hebben veel te verliezen, onder andere hun goede naam als 'slimme' jongen, in de jongerengroep welteverstaan.

Weinig te bieden

Ten slotte zitten er negatieve kanten aan het wederkerigheidprincipe binnen sociale netwerken. Diensten en wederdiensten uitwisselen is een belangrijk onderdeel van het informele sociale verkeer. Iemand doet en geeft iets in de verwachting om daar op korte of lange termijn iets voor terug te krijgen, van de persoon zelf of van de groep of gemeenschap waartoe hij of zij behoort.

De hulpbronnen die mensen met elkaar uitwisselen zijn van verschillende aard. Het kan praktische hulp zijn, zoals geld, goederen en diensten. Of emotionele ondersteuning, waaronder vriendelijkheid, aandacht, begrip, een luisterend oor. Ook morele ondersteuning valt daaronder, in de vorm van inspirerende succesverhalen en rolmodellen, kritiek, controle of de bevestiging dat iemand op de goede weg is. Plus informatieve hulp door kennis te delen, nuttige tips en informatie te geven. En sociale ondersteuning in de vorm van deuren openen, drempels verlagen, bemiddelen.

Binnen families wordt tussen de generaties veel van oud naar jong met geld en goederen geschoven; die rekening kan met aandacht en dienstverlening worden vereffend. Tussen burens is praktische dienstenuitwisseling, zoals helpen met zware dingen, voor elkaar

pakjes aannemen, de planten water geven tijdens de vakanties, even op de kinderen passen, de belangrijkste basis van het contact. Dat wordt meestal als volgt omschreven: ‘We overlopen elkaar niet, maar als het nodig is, staan we voor elkaar klaar.’ Daarmee wordt niet alleen de dagelijkse praktijk beschreven, het is ook het uitspreken van een verwachting en uitdrukking van het vertrouwen in het samenlevingsklimaat in de portiek of het stukje straat.

Het probleem van het principe van wederkerigheid is dat mensen die weinig kunnen geven ook weinig krijgen, terwijl dat vaak mensen zijn die het meest aangewezen zijn op informele hulp. ‘Zonder geschenken geen relaties – zonder relaties geen geschenken’, zo vat Komter, die veel onderzoek deed naar giften, het samen. Het principe van wederkerigheid neigt ertoe diegenen te bevoordelen die toch al veel krijgen. Merton noemde dat ‘het Mattheus-effect’, Komter heeft het over ‘filantropisch particularisme’.

Deze ongelijkheid geldt niet alleen voor geschenken en diensten, maar ook voor emotionele en morele steun: waardering, aandacht en contacten. Mensen die veel contacten hebben, zijn voor andere mensen waardevol als contact omdat zij toegang zijn tot veel mensen. Zij hoeven weinig te doen om hun sociaal netwerk in stand te houden, omdat mensen vanzelf naar hen toe komen. Voor mensen met weinig contacten geldt het omgekeerde.

Het wederkerigheidprincipe heeft vooral negatieve consequenties voor veel oude en arme mensen, niet alleen omdat zij weinig geld hebben (oude alleenstaande vrouwen zijn armoedegroep nummer 1 in Nederland), maar ook omdat ze soms te weinig geestelijke en lichamelijke kracht hebben om wederdiensten te leveren. Voor hen is inkringing van de verzorgingsstaat, gecombineerd met het hameren op ‘individuele verantwoordelijkheid’, het pijnlijkst want een grotere afhankelijkheid van mantelzorg brengt hun diensten-wederdienstenrekening nog meer uit balans.

Dat wordt niet puur zakelijk of rationeel berekend. In interacties tussen mensen spelen volgens de Engelse sociaal-psycholoog Harré zowel materiële als expressieve behoeften een rol. Mensen willen praktisch overleven, maar niet ten koste van hun sociale reputatie en hun zelfrespect. Daarom zijn sommigen liever afhankelijk van een instantie dan van hun kinderen of burens. Als mensen beide afhankelijkheden vernederend vinden, kan er terugtrekgedrag ontstaan. Dan kan armoede en ouderdom tot isolement leiden. En zo kan het voorkomen dat mensen pas een paar dagen na hun dood in hun huis gevonden wordt.

DE MEERWAARDE VAN VRIENDELIJKHEDEN

Een wijk kan op symbolisch niveau een belangrijke identiteit zijn. Mensen wonen bijvoorbeeld niet graag in een wijk met een slechte reputatie, onder andere omdat ze vrezen dat die reputatie terugslaat op hun eigen status en aanzien. Op praktisch sociaal niveau is een wijk veelal primair een bestuurlijke en professionele eenheid. Wijkgrenzen zijn vaak bepalender voor de netwerken van beroepskrachten (en soms ook andersom) dan voor de sociale netwerken van de bewoners. Sociaal kapitaal houdt zich niet aan wijkgrenzen. Het is niet primair plaatsgebonden, maar functiegebonden.

Er zijn functies die plaatsgebonden zijn, maar de buurt is soms te klein en soms te groot om te begrijpen wat mensen met elkaar hebben en doen. Elk schaalniveau kent gedeeltelijk andere omgangspatronen en wederkerigheidsverwachtingen. In de omgang tussen directe burens gelden andere regels en worden andere zaken uitgewisseld dan in het sociale verkeer op het plein, bij de poort van de school of in een msn-chatgroep.

Niet alle interacties en relaties zijn bovendien met het blote oog zichtbaar. Terwijl (een groepje) jongens van de ene etnische groep opvallend in de wijk aanwezig is en geregeld aanleiding is voor gemopper, onveiligheidsgevoelens en strategisch overleg, kunnen de jongens van een even omvangrijke etnische groep, én de meeste meisjes, praktisch onzichtbaar en ‘beleidsmatig’ afwezig zijn. Die tweede groep jongens heeft misschien een ontmoetingsplek in het centrum van de stad; daar maken zich weer andere mensen druk om. En een hele hoop jongens en nog meer meisjes zijn veel binnen, thuis, bij een vriend(in) of bijvoorbeeld in een sportzaal buiten de wijk.

Zulke dingen moet men weten, inclusief de achtergronden en motieven, om het straatbeeld in een wijk te kunnen interpreteren, en om te bepalen of en waar professionele voorzieningen en interventies de informele sociale infrastructuur kunnen of moeten versterken.

Mascottes van het nieuwe wijgevoel

Sociaal kapitaal is een breder en vooral dynamischer begrip dan ‘civil society’ of burgermaatschappij. Deze aanduidingen bieden in de praktijk een te smal en selectief zoeklicht om de benodigde informatie en inzichten over de sociale verbanden in een wijk te verzamelen. Hoewel de moderne burgerschapsideoloog Turner naast een publieke sfeer (de verenigingsverbanden) ook een informele sfeer (vriendenkringen in en om het gezin, lokale gemeenschap) binnen de burgermaatschappij onderscheidt, blijken beleidsmensen, onderzoekers en beroepskrachten de relaties en uitwisselingen in de laatste categorie te onzichtbaar te vinden om in de (wijk)analyse te betrekken. Ze zitten te dicht bij de

persoonlijke sfeer van mensen, er staat te weinig van op papier, ze zijn te vluchtig om er een strategie op los te laten en het gaat voor een deel om interacties en transacties waar de beroepskracht en de overheid maar beter niets van kunnen weten. Volgens de rechtzinnige theoretici leveren deze interacties geen bijdrage aan het publieke debat en de meningsvorming en vallen deze relaties ook daarom buiten de (definitie)grenzen van de burgermaatschappij.

Deze redenering weerspiegelt het primaat van een bepaald type rationaliteit en redelijkheid in dit burgerschapsbegrip. Terwijl er in de definitie van sociaal kapitaal plaats is voor irrationaliteit en affecties als motief om zich voor iets of iemand in te zetten en als achtergrond van groepsidentificaties, lijken dat binnen het begrippenkader van de civil society minderwaardige en versturende factoren.

Bij deze opvatting over burgerschap hoort een ‘beschaafde’, beheerste en op een zeer bepaalde manier welbespraakte burgerlijke culturele habitus. Natuurlijk heeft iedere wijkorganisatie haar eigen ome Joop of tante Annie, en tegenwoordig een heel enkele keer ook haar eigen Mustapha (afgekort tot Moes) of Fatima, die op bijeenkomsten alle ruimte krijgen om met een ongepolijste vocabulaire zijn of haar hart te laten spreken. Maar dat zijn oneerbiedig gezegd de mascottes van het ouderwetse wijkgevoel of het nieuwe wijgevoel. Hun bijdrage staat wel op de foto maar niet in het verslag.

Bovendien reproduceert dit burgerschaps criterium de tegenstelling tussen inzet voor de publieke zaak of het algemeen belang aan de ene kant en individueel eigenbelang en beperkte groepssolidariteit aan de andere kant. Een ‘goede burger’ is iemand die actief participeert in het publieke en politieke leven en die zich mede verantwoordelijk toont voor de openbare orde. Het sociale klimaat in een wijk, of waar dan ook, wordt echter mede bepaald door de aanwezigheid van ‘goede mensen’; door onderlinge contacten en informele hulp die mensen individueel en collectief helpen rondkomen en vooruitkomen en die het samenlevingsklimaat in de portiek, op straat en op het plein verbeteren. Het is belangrijk dat mensen argumenten kunnen uitwisselen, het is minstens zo essentieel dat zij vriendelijkheden uitwisselen.

EEN MANIER VAN KIJKEN EN SPREKEN

De invalshoek sociaal kapitaal biedt, kortom, een veel ruimere kijk en een praktischer blik op de sociale relaties tussen mensen en groepen in een wijk dan termen als gemeenschap, sociale cohesie en burgermaatschappij. Het biedt de mogelijkheid om aan simpele en schematische beelden te ontsnappen.

Met sociaal kapitaal als zoeklicht worden de wijk of de samenleving niet als losse eilanden zichtbaar met hier en daar een brug ertussen, maar worden meer onderlinge verbanden en uitwisselingen uitgelicht: de tactische verwantschappen, de dwarsverbindingen tussen groepen op basis van deelidentiteiten en de uitwisselingen die raken aan de persoonlijke en dagelijkse sfeer. Bovendien blijft de politieke en maatschappelijke achtergrond van de omgang tussen mensen en groepen zichtbaar, zoals de ongelijkheid in economisch en cultureel kapitaal.

Met het vocabulaire van sociaal kapitaal is het mogelijk om op een minder dramatische en moraliserende en een meer pragmatische en contextuele manier over de plus- en minpunten van open en gesloten netwerken te spreken. Individuele strevingen en het algemene belang verschijnen niet als opposities, maar er kunnen wel spanningen worden gesignaleerd, zoals bevoordeling van de eigen groep, uitsluiting van buitenstaanders, overvraging van succesvolle groepsgenoten, ongewenste sociale controle en prestatienivellerende conformiteitsdwang.

In het begrip sociaal kapitaal zitten niet, zoals in gemeenschap en burgermaatschappij, impliciete normen opgesloten over hoe mensen zich dienen te gedragen ten opzichte van elkaar en de samenleving. In die zin biedt deze benadering geen moreel richtinggevend kader van sociaal beleid. Maar door vanuit het perspectief van sociaal kapitaal naar een wijk of een andere sociale eenheid te kijken, kan wel beter worden bepaald welke professionele voorzieningen en interventies het rondkomen, vooruitkomen en samenleven van mensen zouden kunnen ondersteunen, door de productieve verbanden zo nodig te faciliteren en eventueel te kopiëren en de ontbrekende of tekortschietende verbanden te compenseren en te versterken.

Ter illustratie van deze manier van kijken en denken beschrijf ik hieronder eerst hoe sociale netwerken functioneren als mensen vooruit willen komen via onderwijs en werk. Vervolgens beschrijf ik het functioneren van sociale netwerken bij het samenwonen als burens en als opvoeders. Per onderwerp noem ik een paar aanknopingspunten voor beleid.

ONDERWIJS, WERK EN SOCIAAL KAPITAAL

Onderwijs is in Nederland de koninklijke route naar de arbeidsmarkt, maar die weg is niet voor iedereen even makkelijk. De invloed van de school is groot, maar wordt negatief beïnvloed door selectieve verwachtingen die de leerkrachten hebben van de leerlingen en hun ouders. De invloed van het thuismilieu op het succes op de arbeidsmarkt loopt via het

cultureel kapitaal van de ouders, hun schoolse kennis, vaardigheden en zelfvertrouwen op onderwijsgebied, en via hun financiële en sociale kapitaal. Is het sociale kapitaal, georganiseerd in het sociale netwerk, gericht op schoolsucces dan heeft dat een positief effect op het zelfvertrouwen en daarmee op het onderwijsondersteunend vermogen van de ouder. Wordt het gedomineerd door financiële, emotionele problemen en antischoolse ervaringen en opvattingen, dan neemt de kans op schoolsucces zienderogen af.

Eenoudergezinnen

Hoe dat werkt is onder andere te zien aan de verschillende prestaties van leerlingen uit Nederlandse en uit Surinaams-Creoolse eenoudergezinnen. De onderwijsprestaties van kinderen uit eenoudergezinnen kunnen negatief beïnvloed worden door geldproblemen, scheidingsperikelen en verkleining van het sociale netwerk. Dat laatste heeft behalve met de scheiding ook te maken met de negatieve beeldvorming over eenoudergezinnen.

Daardoor aarzelen Nederlandse moeders en hun kinderen om met ‘buitenstaanders’ bepaalde zaken te bespreken. Die aarzeling bepaalt ook de relatie tot beroepskrachten. Alleenstaande Nederlandse moeders zoeken minder makkelijk contact en steun bij leerkrachten, omdat ze bang zijn voor de (versterking van) vooroordelen over de opvoedingskwaliteit van eenoudergezinnen en stigmatisering van hun kinderen. Daardoor kunnen eventuele onderwijsproblemen van hun kinderen, veroorzaakt door scheidingsperikelen en aanvankelijke gezagsproblemen door het wegvallen van de vader, hoger oplopen en langer voortduren dan nodig is.

Voor Surinaams-Creoolse eenoudergezinnen in Nederland gaat dit niet op, zo blijkt uit onderzoek van Distelbrink. In het sociale netwerk van deze moeders wordt alleenstaand moederschap minder geproblematiseerd en gestigmatiseerd, waardoor de vrouwen zich niet geremd voelen om hulp en advies te vragen aan familieleden en vriendinnen. Daardoor krijgen zij meer praktische ondersteuning en behouden zij hun gevoel van eigenwaarde als competente moeder. Ze aarzelen ook niet om contact op te nemen met school als er iets mis is of als hun iets niet bevalt. In deze bevolkingsgroep verschillen de onderwijsprestaties van kinderen uit moedergezinnen niet van die van kinderen uit tweoudergezinnen.

Volgens de onderzoekster zou professionele opvoedingsondersteuning moeten aansluiten bij dit potentieel van hulp en vertrouwen binnen eigen kring, bijvoorbeeld door plekken te creëren waar deze vrouwen elkaar informeel kunnen ontmoeten. Daarmee wordt het aanwezige sociale kapitaal in de vorm van tactische verwantschappen versterkt. Daarnaast zouden Creools-Surinaamse alleenstaande moeders ingeschakeld kunnen worden bij de

voorlichting van Nederlandse alleenstaande moeders. Het directe doel hiervan is de ene groep te laten profiteren van het cultureel kapitaal binnen de andere groep, hun kennis over ‘opvoeden in je eentje’. Het indirecte effect is de vorming of versterking van een etnisch dwarsverband, in dit geval op basis van de gemeenschappelijke deelidentiteit van het alleenstaand moederschap.

Huiswerkklasjes

Naarmate kinderen ouder zijn, is hun eigen sociale netwerk evenzeer van invloed op hun schoolprestaties en toekomstaspiraties. Het al genoemde negatieve voorbeeld is de vriendenkring of peergroup waarin een fatalistische antischoolhouding domineert. De positieve voorbeelden zijn de jongste kinderen van ‘gastarbeidergezinnen’ die aantoonbaar profiteren van de ervaringskennis, praktische hulp en stimulansen van hun oudere broers en zussen, neven en nichten.

Naast de individuele hulp binnen de familie zijn de afgelopen tien jaar in immigrantenkringen talloze huiswerkklasjes opgezet, die bijna altijd volledig draaien op vrijwilligers, met name op hoger opgeleide landgenoten. Samenbindend en overbruggend kapitaal versterken hier elkaar, in die zin dat de verbondenheid met ‘landgenoten’ de overbrugging tussen verschillende sociale klassen, opleidingsgroepen en generaties mogelijk maakt. Gemeenten zouden deze zelfhulpgroepen moeten koesteren; onder andere door ze ruimte en middelen te geven, te helpen bij het werven van fondsen bij het bedrijfsleven, en zo nodig professionele ondersteuning aan te bieden. Een aanvulling daarop zijn tutor- of mentorprojecten, waarin kinderen of jongeren in contact gebracht worden met personen die voor hen een rolmodel, bron van informatie en toegang tot een breder netwerk en andere leefwereld kunnen zijn.

Schoolkeuze

Maatregelen die contacten tussen hoge en lage opleidingsgroepen door alle etnische groepen heen bevorderen, moeten eveneens aansluiten bij informele strategieën en tactieken; anders werken ze niet. Veel ouders zoeken voor hun kinderen omgevingen (een school, straat, wijk) waar ze kinderen ontmoeten waaraan ze zich kunnen optrekken. Dat meten ze onder andere af aan de kleur van de kinderen. Bij autochtone ouders is de sociale samenstelling van de school het belangrijkste keuzemotief; zij kiezen in de eerste plaats ons-soort-ouders-scholen.

Allochtone ouders kijken meer naar de kwaliteit van de school, zij hechten in dit verband blijkbaar meer aan cultureel kapitaal dan aan sociaal kapitaal, maar ze zijn erg

ongelukkig met de witte vlucht uit de scholen van hun kinderen. Zowel tweedegeneratieouders als nieuwkomers willen dat hun kinderen in een ‘gemengde’ omgeving opgroeien; en daar bedoelen ze mee: een omgeving waar ook Nederlandse kinderen vertoeven. Want hun kinderen moeten overbruggend sociaal kapitaal ontwikkelen: goed Nederlands leren spreken en met Nederlanders leren omgaan om later een goede positie te bereiken. De meesten kiezen niet meer automatisch voor de dichtstbijzijnde school, maar het is vernederend om hen te dwingen om de vluchtende autochtone ouders achterna te gaan.

Hoewel het logischer is om de witte vlucht te stoppen, werkt het evenmin om autochtone ouders te dwingen om hun kinderen in de buurt op school te doen. Als ze dat niet willen, dan verhuizen ze namelijk en dan veranderen gemengde wijken in zwarte wijken. In plaats van hoogopgeleide ouders op hoge toon op hun sociale verantwoording te wijzen, kunnen gemeenten beter laagopgeleide ouders ondersteunen bij de realisering van hun ambities met hun kinderen; door de kwaliteit van de scholen en de leerkrachten te verbeteren, goede schoolkeuzevoorlichting te geven en de toegankelijkheid van witte scholen te verbeteren door discriminatie en uitsluitingsmechanismen op te sporen en weg te werken.

Daarnaast kunnen gemeenten druk zetten op scholen om onderlinge afspraken te maken over aannamebeleid. En ze kunnen de initiatieven van groepjes witte ouders die hun kinderen bewust op gekleurde buurtscholen doen, ondersteunen door de korting te compenseren op het achterstandsbudget, die de school krijgt opgelegd als gevolg van de komst van kinderen met hoogopgeleide ouders.

De vorming van dwarsverbanden

Contact met mensen die net een stapje verder zijn, iets meer weten of meer lef hebben, ergens de weg weten of een deur kunnen openen, helpt mensen om hun ambities te realiseren, om ontwikkelingsstappen te (durven) zetten. Of om zich voor te kunnen stellen dat zo iets tot de eigen mogelijkheden behoort en daaruit kracht te putten om zich los te maken van remmende conformiteitsdwang van partner, familie of ‘de gemeenschap’. Daarom is het belangrijk dat er, in wijken met een hoog percentage starters op de maatschappelijke ladder, woningen en voorzieningen zijn met een dusdanige kwaliteit dat succesvolle mensen zich niet genoodzaakt voelen om te vertrekken.

De fysieke nabijheid van mensen met interessante hulpbronnen is echter niet voldoende, mensen moeten ook sociaal benaderbaar zijn. Tussen medestudenten en tussen collega’s verlopen contacten makkelijker dan tussen bewoners, mits de structuur van de opleiding en het werk samenwerking nodig maakt, waardoor mensen met verschillende

achtergronden (als die er zijn!) leren met elkaar om te gaan, te ontdekken wat ze wel en niet gemeen hebben en aan elkaar kunnen hebben.

In een buurt of straat doet de noodzaak zich minder voor om iets met de burens of buurtgenoten te ondernemen. Daarom profiteert een laagopgeleide of recent gearriveerde man of vrouw niet automatisch van de aanwezigheid van hoogopgeleide en gevestigde mensen in zijn of haar buurt. Dat wil niet zeggen dat contacten uitgesloten zijn. Door sociale mobiliteit in eigen kring en deelname aan activiteiten krijgen mensen toegang tot een bredere kring van mensen en informatie.

De vorming van dwarsverbanden tussen groepen mensen in een wijk of stad wordt onder andere mogelijk gemaakt door plekken en voorzieningen waar mensen elkaar vanwege een specifiek belang of interesse ontmoeten. Dat kan een peuterspeelzaal, een winkel, een fitnesscentrum of een educatieve voorziening zijn. Het belangrijkste is dat de kwaliteit zodanig is dat mensen van verschillende sociale lagen zichzelf en hun ambities erin kunnen herkennen.

Als de voorzieningen ‘achterstandsbestrijding’ uitstralen en de winkels geen enkele kwaliteit hebben dan hebben de bewoners van de dure gouden randjes ‘verder niets te zoeken’ in de wijk. Ze kennen de namen van de straten niet, onthouden alleen de meest opvallende of storende dingen, zoals vuil of rondhangende jongeren, of ze voelen zich ‘net een voyeur als ik een omweg door “die straatjes” maak.’

Daar valt echter wat aan te doen. Mijn favoriete voorbeelden van multi-van-alles-ontmoetingsplekken zijn de centrale openbare bibliotheek in Rotterdam en de Marokkaanse slager/groenteboer bij mij om de hoek. De bibliotheek is een schoolvoorbeeld van een open gebouw met een mooie inrichting waarin blijkbaar heel veel soorten mensen iets van hun educatieve, culturele, recreatieve en relationele gading kunnen vinden. Het is Rotterdam in het klein zoals je zou willen dat Rotterdam in het groot altijd zou zijn.

De ‘islamitische’ slager/groenteboer bij mij om de hoek is bepaald niet de enige in zijn soort in mijn buurt, maar deze heeft in 25 jaar een goede naam opgebouwd, eerst onder Marokkanen, daarna onder andere etnische groepen. Omdat de spullen en de bediening goed zijn, is het er altijd druk en ontstaan er makkelijk gesprekken, tussen gewone buurt-Marokkanen die elke dag iets komen halen en driedeligpak-Marokkanen die er één keer in de week speciaal voor uit een buitenwijk komen. Maar ook gesprekken met Surinamers die voor de goedkope kip komen, alle soorten islamieten die voor het ‘betrouwbare’ halalvlees komen, de Nederlanders die voor het gehakt en het shoarmavlees komen en de vegetariër (ik) die er groenten, granen en lekkere olijven koopt. Er ontstaan lange, levendige gesprekken die ik niet

altijd kan verstaan. Maar mensen vragen elkaar ook wat er op het etiket staat, hoe iets heet of smaakt of hoe je het klaarmaakt. Als ze elkaar later op straat tegenkomen, is het toch net of ze elkaar een beetje kennen. Mensen worden vertrouwde vreemden van elkaar. Dat is belangrijk voor het thuisgevoel en het sociale klimaat in een wijk en de vorming van overbruggend kapitaal.

BUREN, OPVOEDERS EN SOCIAAL KAPITAAL

In discussies en beleidsstukken over samenlevingskwesties wordt vaak geen onderscheid gemaakt tussen de verschillende schaalniveaus van samenwonen. Met uitspraken als ‘De sociale samenhang is zoek, mensen kennen tegenwoordig hun eigen burenen niet meer’, of ‘Mensen leven naast elkaar in plaats van met elkaar’, wordt gesuggereerd dat de omgangsvormen in de portiek of op straat rechtstreeks uitdrukking zijn van verhoudingen tussen bevolkingsgroepen op stedelijke en landelijke schaal.

Uiteraard beïnvloeden de onderlinge beeldvorming tussen bevolkings- en leeftijdsgroepen en mediabeelden over nationale en internationale gebeurtenissen de dagelijkse contacten tussen mensen. Maar daarnaast spelen in de omgang tussen burenen en buurtgenoten gevoelens, motieven en processen een rol die rechtstreeks verband houden met het feit dat mensen direct en soms overmijdelijk met elkaar te maken hebben.

Afstandelijke nabijheid

Over het contact tussen burenen hoeven we in Nederland niet zo somber te zijn. De meeste mensen verwachten van hun burenen praktische hulp als dat nodig is en dat krijgen (en geven) ze ook. Er worden simpele diensten en wederdiensten aan elkaar verleend en er wordt op een terloopse, vanzelfsprekende manier mantelzorg geboden. Boodschappen naar boven dragen, even de kinderen opvangen, opletten of de gordijnen van de alcoholistische buurman wel open zijn gegaan, een recept ophalen voor de zieke buurvrouw en even op het raam van die oude mevrouw tikken. Ook mensen die erg op hun ‘privacy’ of ‘anoniem wonen’ gesteld zijn, ontdekken vroeg of laat dat het prettiger is om in noodgevallen bij hun burenen te kunnen aankloppen en een paar mensen op straat te kunnen groeten. Ze willen niet in de gaten gehouden worden, maar wel gekend en herkend worden.

Tegelijkertijd houden bijna alle mensen bewust een zekere afstand ten opzichte van hun directe burenen. In situaties waar mensen dicht op elkaar wonen is dat gebaseerd op overgeleverde en in de praktijk geleerde sociale kennis over samenwonen in deze

omstandigheden. Niet te intiem worden, want je weet, ziet en hoort sowieso al veel van elkaar. Geen koffievissies want het enige wat je met elkaar deelt, is het wooncomplex of het stukje straat. Daar praat je dus over en dat wordt geroddeld. Geen vrienden proberen te worden, want als het mis gaat, blijf je aan elkaar vastzitten. Elkaar niet ‘overlopen’, want je kunt elkaar al niet ontlopen.

Ook mensen die vinden dat de buurt vroeger veel gezelliger was, en dat iedereen elkaar toen kende, verlangen op het niveau van hun directe woonomgeving niet naar een hechte gemeenschap. Ze willen meer ons-soort-mensen in de buurt, maar geen pottenkijkers over de vloer en geen vriendjes worden met hun burens. Ze willen inderdaad naast elkaar en niet met elkaar wonen. Bij overlastproblemen zijn mensen soms meer geholpen met geluidsisolatie en oudpapierbakken bij de brievenbussen dan met een professioneel georganiseerd ‘portiekgesprek’. Anders gezegd: het samenlevingsklimaat tussen burens is soms meer gebaat bij verbetering van de condities voor een vriendelijke omgang dan met de uitwisseling van argumenten.

Het voordeel van deze afstandelijk-vriendelijke houding is openheid en tolerantie. In een losser netwerk is meer ruimte voor verschillen; een heterogeniteit die vaak gewenst wordt en niet strijdig hoeft te zijn met vertrouwdheid, zolang de burens vriendelijk en enigszins voorspelbaar zijn. Homogeniteit door concentratie van gelijksoortige ‘leefstijlen’ is een beheer(s)strategie van woningcorporaties die meer gebaseerd is op statische groepstypologieën dan op vastgestelde samenwoonwensen.

Het nadeel van het verstandige afstand houden is dat het langer duurt voordat met nieuwe burens een zekere mate van vertrouwdheid is opgebouwd. Onder andere daarom worden mensen onrustig van verhuizingen en verloop in hun woonomgeving. Daar komt bij dat in sociaal gemengde wijken vaak geen gedragsregels (meer) bestaan voor het verwelkomen van nieuwe bewoners. Dat vinden met name niet-Nederlandse nieuwkomers ingewikkeld.

Mensen die niet goed Nederlands spreken, missen bovendien rituele handelingen (eten brengen, bij elkaar een bezoek brengen) voor de eerste kennismaking. In die zin botst de afstandelijkheid met waarden als gastvrijheid en openheid; en kan daardoor ervaren worden als ontoegankelijkheid en begrepen worden als vijandigheid of afwijzing.

Onderlinge spanningen

Het gevoel niet welkom te zijn is niet altijd een misverstand of communicatieprobleem. In 1998 stond ruim 40% van de autochtone Nederlanders gereserveerd tegenover het idee van

een 'buitenlander' als buurman. In kleinere plaatsen is dat percentage de laatste jaren gegroeid en daardoor hoger (50%) dan in grote steden. Daar zijn twee (mogelijk aanvullende) verklaringen voor.

De eerste is dat er een bepaalde selectie van midden- en hogere inkomensgroepen van de grote steden naar kleinere plaatsen is verhuisd, namelijk mensen die niet (langer) naast 'buitenlanders' willen wonen. De tweede is dat mensen in kleine plaatsen minder met allochtonen te maken hebben en dat zij hen daarom vreemder of enger vinden. In termen van sociaal kapitaal: ze hebben een etnisch eenzijdig samengesteld sociaal netwerk en beschouwen mensen van andere etnische groepen niet als leden van de Nederlandse of hun gemeenschap.

Persoonlijk contact is geen wondermiddel, het helpt alleen als dat bevredigend verloopt, maar afgaande op de verkiezingsuitslagen in 2001/2002 is de onderlinge verstandhouding in wijken die al jarenlang etnisch gemengd zijn, gunstiger dan in wijken waarin nu een toestroom van oude en nieuwe immigranten plaatsvindt. Ook zonder een hechte, homogene wijkgemeenschap kan blijkbaar een zekere vertrouwdheid en vertrouwen tussen wijkbewoners ontstaan.

Het is te simpel om te concluderen dat de afhoudende en angstige houding in recent verkleurende wijken tegenover vreemde nieuwkomers te wijten is aan benepen eenkennigheid van een homogene gemeenschap. Als er in relatief korte tijd veel huizen vrij komen voor nieuwkomers, dan is er in zo'n wijk meestal veel meer aan de hand. De vertrouwde wereld van de 'oude' bewoners is door overlijden en verhuizingen van oude bekenden, het verdwijnen van winkels, postkantoren en buslijnen kleiner geworden. En dan moet er ook nog eens ruimte worden gemaakt, bijvoorbeeld in het buurthuis, voor nieuwe, vreemde bewoners en voor jongeren. Dat kan gevoelens van onzekerheid, onveiligheid en afgunst teweegbrengen.

Wethouders die dat probleem benoemen door de wijk of een hele stad aan te duiden met 'afvoerputje van kansarmen' of die over 'allochtonenstop' beginnen, versterken alleen maar de onderlinge tegenstellingen. Ze stigmatiseren hele bevolkingsgroepen en nemen de concrete samenlevingsproblemen in deze buurten niet serieus. Zoals de overlast die mensen ondervinden door de vestiging van overvolle en louche kamerverhuurbedrijven in hun straat, waardoor er alsmaar wisselende bewoners te vinden zijn. Dat zijn samenlevingsproblemen die bewoners onderling niet kunnen oplossen. Daarom werken verwelkomingsprojecten en buurtbemiddeling in zo'n situatie niet, maar moet er professionele controle, toezicht, individuele hulp en herhuisvesting aan te pas komen om (een beetje) uitkomst te bieden.

De beelden van ouders

Buiten op straat spelen weer andere zaken. Bij de beoordeling van het sociale klimaat in de openbare ruimte moet rekening worden gehouden met de functie van die ruimte. In een doorgangstraat vinden andere interacties plaats en geldt een andere ‘straatetiquette’ dan op een buurtpleintje. Straten en pleinen in kinderrijke buurten zijn niet alleen onderdeel van de sociale, maar ook van een pedagogische infrastructuur. Kinderen brengen tegenwoordig veel meer tijd binnenshuis door dan pakweg veertig jaar geleden. Dat heeft te maken met hoe de ouders de veiligheid en het pedagogisch klimaat op straat beoordelen.

Het perspectief van ouders op wat buiten gebeurt, wordt gekleurd door ouderlijke oogkleppen en beschermingsneigingen, onderlinge beeldvorming en communicatievaardigheden en –belemmeringen. Ze brengen om veiligheidsredenen hun eigen kinderen met de auto naar school en zijn daardoor een belangrijke bron van onveiligheid voor andere kinderen. Ze vinden hun eigen kinderen meestal kwetsbaarder en onschuldiger dan andere kinderen. Ze zijn bang dat hun jonge kinderen zich niet kunnen handhaven ten opzichte van andere kinderen omdat ze onvoldoende sterk en assertief zijn, en dat hun oudere kinderen door andere kinderen op het slechte pad geraken. Gezinnen kunnen veel samenbindend kapitaal hebben, maar vertonen ook de negatieve kenmerken van hechte gemeenschapjes, zoals uitsluitende groepssolidariteit en wantrouwen tegenover buitenstaanders.

Het beeld dat ouders van die andere kinderen hebben, hangt samen met het beeld dat zij van elkaar hebben. Ouders/buurtbewoners die elkaar als ons-soort-ouders herkennen, hebben meer vertrouwen in het pedagogisch klimaat op straat dan ouders die elkaar een andere cultuur, opvattingen en moraal toedichten. Die onderling beeldvorming die tussen en binnen etnische groepen kan spelen, zit communicatie in de weg. ‘Je kunt andere kinderen niet aanspreken, want dan krijg je gelijk die ouders op je af’, is dan het verhaal.

Verder kijken dan het eigen kind

Het bestaande professionele aanbod voor opvoedingsondersteuning versterkt dit wantrouwen, of neemt het in ieder geval niet weg, doordat daarin zo sterk de nadruk op de individuele verantwoordelijkheid voor het eigen kind wordt gelegd en zo weinig wordt gekoerst op de vorming of versterking van dwarsverbanden tussen verschillende groepen ouders. Het gaat in de ouder- (meestal moeder)programma’s bijna nooit over de pedagogische en sociale relatie met andervrouws kinderen en andere ouders.

Er wordt wel gesproken over ‘pedagogische infrastructuur’, maar daarmee wordt het netwerk van professionals aangeduid, plus de ouders van de betreffende kinderen. Om de informele pedagogische infrastructuur te zien, moet de leefwereld van de kinderen en hun ouders vanuit een sociaal en geografisch breder perspectief worden bekeken. Dan komen de oma’s, logeertantes, oppassen en de vrijwilligers van sportverenigingen, huiswerkklasjes, drumbands en brassbands en andere zelforganisaties in beeld.

In dat losse netwerk van hechte gemeenschapjes en tactische verwantschappen is de kennis en motivatie aanwezig voor de opbouw van sociaal kapitaal dat scheidingen tussen generaties en bevolkingsgroepen kan overbruggen. Daarin zitten concrete aanknopingspunten voor de verbetering c.q. kindvriendelijker maken van een straat, buurt of stad.

DE SAMENLEVING VOLGENS CULTURPESSIMISTEN

Aan de hand van het begrip sociaal kapitaal ontstaat een preciezer en genuanceerder beeld van het samenlevingsklimaat in Nederland dan tot uitdrukking komt in het cultuurpessimistische vertoog dat tegenwoordig in de media, beleidsnota’s en politieke programma’s domineert. Kenmerkend voor het cultuurpessimisme van deze tijd is dat mensen enerzijds somberen over de teloorgang van gemeenschappen en anderzijds tevreden zijn met hun eigen gemeenschapsbanden. Anders gezegd: terwijl de individuele normatieve onzekerheid de afgelopen dertig jaren sterk afnam, groeide het pessimisme over de normen en waarden in ‘ons land’.

Dit cultuurpessimistisch vertoog werkt als een voorgeprogrammeerde tekst. Daarom leveren incidentele bezoeken die politici en bestuurders aan ‘de wijk’ brengen, hun geen andere verhalen op dan zij al in de kranten konden lezen. In die kranten en in andere media worden onderzoeksresultaten die het pessimisme over het sociale klimaat in Nederland – gedeeltelijk – weerspreken, genegeerd, gecorrigeerd, in negatieve zin geïnterpreteerd, geherïnterpreteerd of neergesabeld. Een voorbeeld van het laatste is de reactie op het SCP-rapport *Zekere banden, Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid* (2002), waarin onder andere wordt geconstateerd dat het vertrouwen van mensen in elkaar en in de politiek in Nederland sinds 1970 gestegen is. Dat kan eenvoudigweg niet waar zijn, is de stelling en vervolgens worden de schrijvers/boodschappers aan de journalistieke en politieke schandpaal genageld. Ze zouden ‘sociaal blind’ en kritiekloze volgers van het (Paarse) beleid zijn, omdat ze met hun brede steekproeven en vergelijkingen over een langere termijn de *common sense* van spraakmakend Nederland niet compleet bevestigden.

Hetzelfde overkomt stevast de onderzoekers die niet alleen achterstand en criminaliteit, maar ook sociale stijging en ondernemerschap in immigrantengroepen signaleren. De suggestieve ophef over het rapport van het Verwey Jonker-Instituut over de effecten van het integratiebeleid is daar het recentste voorbeeld van.

Vrijwilligers uitstervend ras?

Een bekend voorbeeld van negatieve herinterpretatie van onderzoekgegevens zijn de sikkeneurige reacties op de positieve cijfers over het vrijwilligerswerk en de onderlinge hulp in Nederland. Die cijfers zijn bepaald niet slecht: ruim eenderde van de volwassenen doet vrijwilligerswerk. In vergelijking met dertig jaar geleden zijn het wat minder mensen met een baan, hoogopgeleiden en jongeren en wat meer baanlozen, laagopgeleiden en ouderen.

De afname van de ene groep heeft vermoedelijk te maken met de toegenomen werken en studiedruk, de flexibilisering van het werk, de grotere arbeidsparticipatie van vrouwen en de druk op mannen om thuis wat meer de handen uit de mouwen te steken. De toename van de andere groep hangt samen met de veranderde houding van de uitkeringsinstanties tegenover vrijwilligerswerk en de langere levensfase van actieve en redelijk gezonde ouderen. In tegenstelling tot wat Putnam hierover beweert voor de Verenigde Staten zijn de babyboomers in Nederland kampioenvrijwilligers. Gezien de vergrijzing zal het aantal vrijwilligers dus alleen maar groeien, zou men kunnen concluderen.

Cultuurpessimisten zien dat anders. Volgens hen bevestigt het toegenomen aandeel van ouderen juist dat de vrijwilliger tot een uitstervend ras behoort. Volgens de een bestaat het vrijwilligerswerk er tegenwoordig voornamelijk uit dat we regelmatig geld overmaken voor verre doelen; alsof we heimwee zouden moeten hebben naar de collectebus voor missie en zending. Volgens de ander voelen we ons door het wegvallen van religieuze kaders alleen nog maar betrokken bij onze intimi. Volgens weer een ander zorgen we zelfs niet meer voor onze naasten, omdat we het te druk hebben met onszelf.

Het ijkpunt van cultuurpessimisten is een bepaald type vrijwilliger: de, meestal, autochtone man die getrouwd is met zijn club; de voorzitter die al jaren klaagt dat er geen vrijwilligers, dat wil zeggen types zoals hij, te krijgen zijn. De man die met zijn zo-doen-wij-dit-al-jaren-houding mede oorzaak kan zijn van het tekort aan jonge aanwas in zijn club. Er bestaan allochtone evenbeelden van deze man, maar die worden niet gezien of gediskwalificeerd als 'terugtrekken in eigen kring'. Dat is de ethnocentrische kant van het huidige cultuurpessimisme.

Er is een groeiende groep autochtone en allochtone vrouwelijke vrijwilligers die meehelpen op peuterspeelzalen en op scholen, voor Amnesty brieven naar politieke gevangenen in verre landen schrijven, schilderlessen geven op een asielzoekerscentrum en taallessen bij mensen thuis. Of die actief zijn in een van de vele zelfhulpgroepen, zoals vrouwen van gedetineerden en ouders van verslaafden of die zitting hebben in een migrantenplatform van ouderen of gehandicapten. Daar is ook weinig oog voor. Dat is de seksistische tint van de cultuurpessimistische bril, waardoor veel vrouwenwerk niet als vrijwilligerswerk of mantelzorg wordt (h)erkend, maar wordt beschouwd als tijdverdrijf en vanzelfsprekende zorgverantwoordelijkheid van (huis)vrouwen.

Ten slotte hoort bij cultuurpessimisme bijna per definitie een negatieve beoordeling van de jeugd. Dat wordt versterkt door functionele, individuele (minderwaardig geachte), en morele, collectivistische (superieur geachte) doelen en motieven tegenover elkaar te stellen. Daardoor worden de onbetaalde bezigheden van (jonge) mensen in actiegroepen, tijdschriftredacties, internetnieuwsgruppen en artistieke zelforganisaties niet als vrijwilligerswerk geteld: er zou te veel eigen belang, zoals ontwikkeling van talenten, verbetering van hun CV en een beetje bijverdienen, in het spel zijn. Omgekeerd benoemen deze mensen zelf hun onbetaalde activiteiten ook niet als vrijwilligerswerk, vanwege hun allergie voor de geur van weldoenerij en ingekapselde belangrijkdoenerij rondom dat begrip hangt.

Een cultuurpessimistische benadering komt dus uit op een sociale min- of nulsituatie. De nieuwe sociale samenhang die wordt voorgestaan moet uit dat niets of zelfs uit die negatieve situatie worden opgebouwd. Dat zou dan moeten, zo luidt de remedie uit die cultuurpessimistische hoek, door plaatsgebonden, kleinschalige verbanden op te wekken: de straat en de buurt als hechte gemeenschapjes. Dat is een droom waarin de meeste mensen, inclusief diegenen die deze strategieën bedenken, om alle hiervoor genoemde redenen zelf niet zouden willen wonen. Het is een gedachte die alleen stand kan houden als men zich blind houdt voor de omstandigheden waarin sociaal kapitaal al dan niet rendement kan opleveren.

SOCIAAL KAPITAAL ALS AANKNOPINGSPUNT VOOR LOKAAL SOCIAAL BELEID

Het analysekader dat het begrip sociaal kapitaal aanreikt, produceert geen simpel positief tegenbeeld van het cultuurpessimistische plaatje. Het biedt wel praktische en intellectuele aanknopingspunten om bestaande sociale verbanden en verwantschappen tussen mensen en groepen mede als vertrekpunt te nemen voor de invulling van lokaal sociaal beleid. Dat is ook

geen van problemen-naar-kansen-retoriek. Het analysekader dat het begrip sociaal kapitaal aanreikt zegt alleen, dat beleidsmakers rekening zullen moeten houden met de sterktes en zwaktes van de informele sociale netwerken in relatie tot individuele en collectieve zelfredzaamheid en sociale mobiliteit. Maar ook dat ze een prettig samenlevingsklimaat op verschillende niveaus zullen moeten handhaven. Het beleid zal rekening moeten houden met de sterktes en zwaktes van de informele sociale netwerken in relatie tot individuele en collectieve zelfredzaamheid en sociale mobiliteit en het handhaven van een prettig samenlevingsklimaat op verschillende niveaus. Dat is, inderdaad, een complexe boodschap.

Maar het is wel een boodschap met perspectief, want door te faciliteren en voorwaarden te scheppen kan sociaal beleid zorgen voor versterking en groei van sociale dwarsverbanden en tactische verwantschappen. Dat kan door zelforganisaties en zelfhulpgroepen financiële, professionele en morele ondersteuning te geven, door ontmoetingsplekken te creëren en door te waken over de fysieke en sociale kwaliteit van publieke en commerciële voorzieningen die als ontmoetingsplek (kunnen) functioneren. Daarbij is te denken aan clubhuizen, winkels, fitnesscentra, bibliotheken, openbaar vervoer, portieken en galerijen en straten en pleinen.

Veiligheid is daarvoor een te smalle insteek. Politiekordons, metaaldetectors, camera's en fouilleeracties trekken geen breed publiek naar het voetbalstadion, de school, de winkelstraat en het horecagebied. Deze noodmaatregelen zijn voor de meeste mensen signalen dat het daar niet pluis is, en dat je er beter weg kunt blijven als je er niet zeer noodzakelijk iets te zoeken hebt.

Publieke ruimtes die in brede kringen de naam hebben dat 'je er geweest moet zijn', waar mensen graag zijn en waar uitwisselingen tussen mensen van verschillende sociale groepen en lagen plaatsvinden, stralen gastvrijheid én ambitie uit. Ze spreken mensen niet alleen aan op hun behoeften aan veiligheid en geborgenheid, maar ook op hun nieuwsgierigheid, ontdekkingslust en aspiraties, op hun waardering van schoonheid in huishoudelijke én esthetische zin, en op hun behoeften zich welkom en thuis te voelen zonder de benauwdheid van conformistische 'ogen in de rug'.

Daarnaast moet lokaal sociaal beleid zorgen voor compensatie van de tekorten en negatieve kanten van de informele sociale verbanden en interacties. Voorbeelden daarvan zijn: op elkaar afgestemde educatieve verleidingsstrategieën van opleidingsinstituten, bibliotheken, buurthuizen, centravoor werk en inkomen en zelforganisaties, ter compensatie van aspiratie-nivellerende groepsdruk; verwelkomingsprogramma's van gemeenten, woningcorporaties en wijkinstellingen, ter compensatie van wantrouwen of sociale

onhandigheid tegenover nieuwkomers; pedagogische discussies met ouders en andere volwassenen over hun verantwoordelijkheid en gedrag tegenover kinderen van anderen, ter compensatie van de ouderlijke eenkennigheid; alerte en daadkrachtige beschermingsacties van politie, woningcorporaties, bouw- en woningtoezicht en zorginstellingen, tegen asociale en bedreigende toestanden en mensen.

Deze voorzieningen en interventies zullen gedeeltelijk ook een compensatie zijn van de negatieve sociale effecten van het huidige regeringsbeleid. Zo zullen lokale overheden veel creativiteit en alle wettelijke marges nodig hebben om, door middel van gemeentelijk anti-armoedebeleid, te voorkomen dat een deel van de uitkeringsgerechtigden en ouderen zich, vanwege hun vernederende afhankelijkheidspositie, gaan terugtrekken en isoleren, of hun ambities, voor zichzelf en/of voor hun kinderen, opgeven.

Deze strategie van ‘versterken en compenseren’ kan alleen succesvol zijn als deze is gebaseerd op kennis en inzicht in de informele sociale infrastructuur op een bepaald beleidsterrein of in een bepaald gebied. Om het niveau van ‘halfslachtige’ sociale terreinverkenningen te overstijgen, zouden meer kwaliteitseisen aan deze eerste interventiefase moeten worden gesteld.

Gemeenten zouden niet langer genoeg moeten nemen met het welbekende verhaal van de professionele en geprotoprofessionaliseerde ‘sleutelfiguren’. Ze zouden niet alleen moeten vragen om een inventarisatie van problemen, maar ook naar een overzicht van de manieren waarop mensen in de dagelijkse praktijk met die problemen omgaan. Met andere woorden: naar de tactieken van het moderne (klein)stedelijke dagelijkse leven waarmee ze gedeeltelijk de problemen oplossen en gedeeltelijk ermee leven.

Om deze ervaringen en de analyses serieus mee te laten wegen in het denken over het sociale klimaat en de besluitvorming over interventies en voorzieningen zullen professionals, bestuurders en politici ook wat meer op hun woorden moeten letten. Ze moeten dit aansluiten bij de tactieken van de informele sociale infrastructuur ook een kans geven. Dat lukt niet als zij termen als ‘getto’s’, ‘no-go-aeras’, ‘afvoerputje van kansarmen’ en ‘onleefbaarheid’ bij het minste of geringste in de mond nemen. Daardoor stigmatiseren en vernederen zij niet alleen een heleboel mensen, maar verenigen ze sociaal beleid om subsidiestrategische redenen tot rampenbestrijding. Rampenbestrijding is soms nodig, maar zonder versteviging van het bestaande sociale weefsel is het dweilen met de kraan open. Sociaal kapitaal biedt een vocabulaire waarmee het bestaande sociale weefsel, de bezigheden en betrokkenheden tussen

mensen en groepen in relatie tot rondkomen, vooruitkomen en samenleven, de geleefde combinatie van het sociale en het individuele, benoemd kunnen worden.

Uit: Aannemen of waarnemen? Een dynamische kijk op sociaal kapitaal. Tilburg, PON 2004, p. 20-58.

Blokland, T. 'Middenklassers als middel. Het grotestedenbeleid en de betekenis van midden- en hogere inkomensgroepen voor grootstedelijk kapitaal'. In: *Beleid en Maatschappij* 2001, 1, 42-53.

Bosman, R. *Opvoeden in je eentje: een onderzoek naar de betekenis van het moedergezin voor de onderwijskansen van kinderen*. Lisse, Swets & Zeitlinger 1993.

Bouhalloul, R. & J. van der Zwaard, *Een kwestie van vertrouwen. Groepsgesprekken met Marokkaanse ouders*. Rotterdam, SBWR 1996.

Bourdieu, P. *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip. Gekozen door Dick Pels*. Amsterdam, Van Gennep 1989.

Certeau, M. de, *The practice of every day life*. Berkeley, University Press 1984.

Coleman, J.S. 'Social capital in the creation of human capital'. *American Journal of sociology*, 94, 1988, 95-120.

Crul, M. *De sleutel tot succes. Over hulp, keuzes en kansen in de schoolloopbaan van Turkse en Marokkaanse jongeren van de tweede generatie*. Amsterdam, Het Spinhuis 2000.

Davelaar, e.a. *Wijken voor bewoners. Asset-based Community Development in Nederland*. Kenniscentrum Grote Steden 2002.

Dekker, P. (red) *Civil society. Verkenningen van een perspectief op vrijwilligerswerk*. Den Haag, SCP 1994.

Distelbrink, M. *Opvoeden zonder man. Opvoeding en ontwikkeling in Surinaams-Creoolse een- en twee-oudergezinnen*. Assen, Van Gorcum 2000.

Duyvendak, W.G.J. *Het belang van derden. Over opbouwwerk, sociale cohesie en het belang van derden*. Rotterdam, Erasmus Universiteit 1997.

Fennema, M. et al, *Sociaal kapitaal en politieke participatie van etnische minderheden*. Amsterdam, IMES 2000.

R. Florida, *The rise of the creative class*. New York, Basic Books 2002.

Gelder, K. van, *Mama is het waar? Positieve en negatieve aspecten van het leven in eenoudergezinnen*. Utrecht, Verwey-Jonker Instituut 2000.

Grotenhuis, J. te, *Bijstandskinderen. Opgroeien aan de rand van de verzorgingsstaat*. Amsterdam, Amsterdam University Press 1993.

Hajer, M. & A. Reijndorp, *Op zoek naar nieuw publiek domein. Analyse en strategie*. Rotterdam, NAI Uitgevers, 2001.

Harré, R. *Social being: a theory for social psychology*. Oxford, Basil Blackwell 1979.

- Hart, J. de (red) *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag, SCP 2002.
- Hermanns, J.M.A. *Het sociaal kapitaal van jonge kinderen*. Utrecht, SWP 1992.
- Kleijer H. & G. Tillekens (red) *Burgerschap zonder moraal. Een sociologische kijk op de verantwoorde burger*. Leuven/Apeldoorn, Garant 1996.
- Komter, A. 'Ben ik mijn broeders hoeder? Over de selectiviteit van solidariteit.' R. Hortulanus & J. Machielse, *Wie is mijn naaste?* Den Haag, Elsevier 2000, 53-68.
- Komter, A. & J. Burgers & G. Engbersen, *Het cement van de samenleving. Een verkennende studie naar solidariteit en sociale cohesie*. Amsterdam, Amsterdam University Press 2000.
- Margalit, A. *De fatsoenlijke samenleving*. Amsterdam, Van Gennep 1996.
- Müller, T. *De warme stad. Betrokkenheid bij het publieke domein*. Utrecht, Jan van Arkel 2002.
- Poldervaart, S. (red) *Leven volgens je idealen: de andere politieken van huidige sociale bewegingen in Nederland*. Amsterdam, Aksant 2002.
- Portes, A. & J. Sensenbrenner, 'Embeddedness and immigration. Notes on the social determinants of economic action. *American Journal of sociology* 98, 1993, 6, 1320-1350.
- Portes, A. 'Social capital: its origins and applications in modern sociology'. *Annual Review of sociology* 24, 1998, 1-24.
- Putnam, R. *Bowling alone: the collapse and revival of American community*. New York etc., Simon & Schuster 2000.
- Rath, J. & R. Kloosterman (red), *Rijp & Groen. Het zelfstandig ondernemerschap van immigranten in Nederland*. Amsterdam, Het Spinhuis 1998.
- Regt, A. de *Geld en Gezin. Financiële en emotionele relaties tussen gezinsleden*. Amsterdam, Boom 1993.
- Renooy, P. 'De wonderbaarlijke continuïteit van het vrijwillig initiatief binnen de verzorgingsstaat.' M. Bovens & A. Hemerijck (red) *Het verhaal van de moraal. Een empirisch onderzoek naar de sociale bedding van morele bindingen*. Amsterdam/Meppel, Boom 1996, 71-91.
- Reijndorp, A. e.a. *Buitenwijk. Stedelijkheid op afstand*. Rotterdam, NAI Uitgevers 1998.
- Reijndorp, A. & V. Kompier & L. de Haas (red) *Leefstijlen. Wonen in de 21^e eeuw*. Rotterdam, NAI 1997.
- Reijndorp, A. & J. van der Zwaard, *Sociaal Investeren Rotterdam. Kijken naar sociale processen. Nadenken over het perspectief*. Rotterdam, Gemeente Rotterdam 1996.

- RMO, *Ongekende aanknopingspunten. Strategieën voor de aanpassing van de sociale infrastructuur*. Den Haag, Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling 2000.
- Scheepers, P. & J. Jansen, 'Informeel aspecten van sociaal kapitaal. Ontwikkelingen in Nederland 1970-1998.' *Mens en Maatschappij* 76, 2001, 3, 183-2001.
- Sennet, R. *Respect in een tijd van sociale ongelijkheid*. Amsterdam, Byblos 2003.
- Stack, C. *All our kin: strategies for survival in a black community*. New York, Harper & Row 1974.
- Staring, R. & G. Engbersen & A. Ypeij, *Armoede, migranten en informaliteit in Rotterdam-Delfshaven*. Rotterdam, Risbo 2002.
- Verhoeven, N. & W. Jansen & F. Tazelaar, 'Sociaal kapitaal van mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt'. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 16, 2000, 49-67.
- Völker, B. '16 miljoen burens. De rol van burens in persoonlijke netwerken in Nederland.' *Tijdschrift voor sociologie* 21, 2000, 4, 337-362.
- Wentink, T. *Tussen respect en schanden. Beelden van een volksbuurt*. Utrecht, Jan van Arkel 1997.
- Zwaard, J. van der (red), *Een band voor het leven. Sociale cohesie als opvoedingskwesatie*. Vernieuwing, Tijdschrift voor onderwijs en opvoeding 57, 1998, 9/10.
- Zwaard, J. van der & J. de Ruiter, *De geleefde werkelijkheid achter de cijfers. Allochtone vrouwen en armoedekwesties*. Rotterdam, SBWR/KCW 1999.
- Zwaard, J. van der, *Met hulp van vriendinnen. Moeders uit lage inkomensgroepen over rondkomen en vooruitkomen*. Utrecht, SWP 1999.
- Zwaard, J. van der, *Vrouwenzaken in Schiedam. Eindrapportage van een activerend onderzoek naar de behoeften van moeders aan activiteiten en voorzieningen in de wijk*. Rotterdam, deelgemeente Delfshaven 2001.
- Zwaard, J. van der, *Overal dichtbij. Rondkomen, vooruitkomen en samenleven in de Agniesebuurt*. Rotterdam, deelgemeente Noord 2003.